

УДК 347.628

І. М. Бойків

аспірант кафедри цивільного права і процесу
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ШЛЮБ ТА ФАКТИЧНІ ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

На сьогодні, поряд з існуванням інституту шлюбу (у традиційному його розумінні), в Україні спостерігається поширення моделі спільного проживання чоловіка і жінки однією сім'єю без офіційного фіксування державою факту створення такої сім'ї.

На відміну від багатьох держав, у яких аналогічні відносини сімейних пар врегульовані нарівні зі шлюбом, та незважаючи на значну розповсюдженість фактичних шлюбних відносин в українському суспільстві, законодавство України поки не забезпечує достатнього правового регулювання цих відносин, а доктрина національного права не надає вичерпних пояснень задля чіткого розуміння відмінностей між двома вищенаведеними інститутами. Відтак ціла низка проблем потребує юридичного вирішення та зумовлює актуальність нашого дослідження.

Проблеми, пов'язані з реєстрацією шлюбу та його правовими наслідками, як і проблеми, що виникають між чоловіком та жінкою, що проживають спільно, ведуть спільне господарство тощо, цікавлять дослідників іще з найдавніших часів. Звертаємо увагу, що вони досі не втратили актуальності, оскільки є «вічними» та досліджуються в різних галузях права.

Зокрема, О.О. Кармаза досліджувала через призму житлового права проблеми, які виникають між подружжям у період встановлення режиму окремого їхнього проживання [4], міжнародного приватного права – сімейні відносини з іноземним елементом [3] тощо. Окремі правові аспекти шлюбу та фактичних шлюбних відносин висвітлювали у своїх наукових працях Н. Андреева, І. Апопій, О. Грічук, М. Дякович, О. Митрофанова, Ю. Пилипенко та інші. Однак слід зазначити, що науковці не вирішили ряд проблем, пов'язаних, наприклад, із застосуванням на практиці понять та термінів, які розкривають зміст «шлюбу» та «фактичних шлюбних відносин», тощо. Відтак комплексне порівняльно-правове дослідження цих двох інститутів в українській правовій доктрині є актуальним.

Мета статті полягає у дослідженні спільних та відмінних ознак інституту шлюбу та фактичних шлюбних відносин за сучасним законодавством України. Із зазначеної мети дослідження окреслюються такі завдання: з'ясування змісту та порівняння дефініцій, ознак шлюбу та фактичних

шлюбних відносин, встановлення відмінних і спільних рис у регулюванні зазначених інститутів у рамках чинного українського законодавства.

Фактичні шлюбні відносини як юридична категорія були відомі ще римському праву. На території українських земель, починаючи із X ст., перевага надавалася саме офіційно укладеному шлюбу, у зв'язку з чим будь-яке регулювання фактичних шлюбних відносин було відсутнє. І тільки у 2004 р., із прийняттям нового Сімейного кодексу (далі – СК) України, інститут незареєстрованого державою шлюбу ввійшов у рамки законодавчого регулювання [5, с. 224].

В Україні наразі відсутнє законодавче визначення поняття та ознак «фактичних шлюбних відносин», на відміну від шлюбу в традиційному його розумінні. Дослідивши наукові праці українських дослідників у сфері права, дійдемо висновку, що для позначення цього явища в юридичній літературі використовується широкий спектр термінів, зокрема «фактичне подружжя», «подружжя де-факто», «фактичні шлюбні відносини», «незареєстрований шлюб», «конкубінат», «співжиття» тощо. Крім того, також вживається хибний, на нашу думку, термін «цивільний» або «громадянський» шлюб у розумінні незареєстрованих державою шлюбних відносин.

Відповідно до норм СК України, шлюб визначається як сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Виходячи із офіційного визначення шлюбу, виділимо такі його ознаки:

- 1) зумовлення фактом шлюбу створення сім'ї;
- 2) різностатевість (можливість перебування у шлюбі виключно двох осіб різної статі – жінки та чоловіка);
- 3) реєстрація шлюбу у встановленому законом порядку органом, визначеним законом України, тобто СК України.

Проте охоплені у визначенні СК України ознаки не є вичерпними, оскільки іншими положеннями чинних законодавчих актів поряд із ними закріплюються такі ознаки шлюбу, як добровільність (тобто наявність добровільної згоди обох із подружжя), досягнення шлюбного віку жінкою та чоловіком, що вступають у шлюб, одношлюбність (можливість одночасного перебування виключно в одному шлюбі), рівність прав і обов'язків подружжя, виникнення взаємних прав та обов'язків подружжя [2].

Науково-практичний аналіз норм чинного законодавства України, засвідчив, що вони не розкривають зміст поняття «фактичні шлюбні відносини». На науковому рівні можна визначити його як союз жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою або будь-якому іншому шлюбі, який характеризується їх постійним спільним проживанням, веденням спільного господарства, взаємним матеріальним забезпеченням та піклуванням, публічністю та наміром створити стійкі відносини, притаманні шлюбу.

У правовій доктрині виділяються такі основні ознаки фактичних шлюбних відносин як:

- 1) різностатевість (у фактичних шлюбних відносинах можуть перебувати тільки дві особи різної статі – жінка та чоловік);
- 2) відсутність зареєстрованого в органах державної реєстрації актів цивільного стану шлюбу як між особами, що спільно проживають, так і будь-кого із фактичного подружжя із будь-якими іншими третіми особами;
- 3) намір жінки та чоловіка встановити стійкі відносини, притаманні шлюбу;
- 4) постійне спільне проживання;
- 5) ведення спільного господарства;
- 6) взаємне матеріальне забезпечення та піклування;
- 7) неанонімність (публічність) відносин, відсутність приховування їх перед третіми особами [1, с. 181].

Отже, інституту фактичних шлюбних відносин притаманна переважна більшість визначених СК України ознак шлюбу. Проте серед ознак фактичних шлюбних відносин відсутня основна конститутивна ознака – реєстрація таких відносин у встановленому законом порядку органом, визначеним СК України, тобто їхня офіційна державна реєстрація. Наведена відмінність зумовлює відсутність ще й такої ознаки, як виникнення взаємних прав та обов'язків подружжя. Видається, що законодавець обрав саме такий підхід задля запобігання нівелюванню в українському суспільстві інституту шлюбу в традиційному його розумінні. Відтак, В. Ромовська зазначає, що поява в законодавстві України положення, яке врегулює майнові відносини фактичного подружжя, «не може похитнути загального, незмінного правила: лише шлюб породжує права та обов'язки подружжя» [7, с. 22].

СК України не закріплює однозначної позиції щодо регулювання фактичних шлюбних відносин: з одного боку, він не визнає фактичні шлюбні відносини як альтернативну шлюбу форму сімейного союзу і не закріплює достатнього обсягу законодавчого регулювання такого виду сімейного співжиття, проте, з іншого боку, фрагментарно регламентує окремі правові наслідки такого фактичного шлюбу. Разом із тим, відповідно до

законодавства у сфері протидії корупції, посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, судді, прокурори, народні депутати України, депутати місцевих рад тощо повинні розкривати інформацію про ці відносини, зокрема, у декларації про доходи за минулий рік.

Відтак, такий стан законодавчого регулювання в правозастосовній практиці призводить до варіативного розуміння та різного казуїстичного тлумачення судами фактичних шлюбних відносин при вирішенні спорів [2, с. 11–15].

Так, відповідно до ст. 21 СК України, проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Проте ст. 74 СК містить виняток із наведеного правила, закріплюючи право спільної сумісної власності на набуте за час спільного проживання майно чоловіка та жінки, що проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, та поширює на таке майно повноцінний режим майнових відносин подружжя, прирівнюючи таким чином фактичний шлюб у частині регулювання майнових відносин до шлюбу в традиційному його розумінні [2].

Проте слід враховувати, що ключове значення у випадку розподілу такого майна в судовому порядку матиме доказова база щодо встановлення факту перебування чоловіка та жінки у фактичних шлюбних відносинах та доведення факту придбання такого майна саме в період перебування в цих відносинах за спільні кошти фактичного подружжя. Натомість потреба доказування в суді таких фактів у випадку розподілу майна подружжя, що перебуває в зареєстрованому шлюбі, взагалі не виникає.

Також слід зауважити, що судові рішення про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без укладення шлюбу не надає фактичному подружжю всього того обсягу майнових прав та обов'язків, яким володіють особи, які перебувають у офіційно зареєстрованому в органах реєстрації актів цивільного стану шлюбі [6, с. 43].

Окрім вищенаведеного, СК України позитивно закріплює рівність взаємних прав та обов'язків дітей і батьків незалежно від перебування таких батьків у шлюбі між собою, і, поряд із цим, урівнює й аліментні зобов'язання щодо дітей їхніх батьків: як тих, котрі перебувають у зареєстрованому шлюбі, так і тих, які обрали фактичний шлюб як форму співжиття.

Так само відсутні відмінності у регулюванні обсягу немайнових прав та обов'язків чоловіка та жінки у традиційному та фактичному шлюбах. Ключова різниця полягає у набутті чоловіком та дружиною права на зміну прізвища з підстави реєстрації шлюбу. Так, виходячи із тлумачення ст. 53 СК України, саме факт реєстрації шлюбу

становить підставу для набуття права на зміну прізвища, що має місце виключно у випадках реєстрації шлюбу в порядку та органами, встановленими СК України. Натомість, відсутність у фактичних шлюбних відносинах самого факту фіксування державою укладення подружжям шлюбу зумовлює відсутність у такого подружжя права на зміну прізвища з наведеної підстави.

Незважаючи на ряд позитивних моментів, які законодавчо закріплені в чинному СК України, існує ще чимало проблем, через які фактичні шлюбні відносини суттєво поступаються юридичними гарантіями офіційно зареєстрованому шлюбу. Так, наприклад, виходячи зі змісту ст. 1241 Цивільного кодексу України, непрацездатна вдова (вдівець) спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка б належала кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Поряд із цим, навіть у разі встановлення судом факту перебування особи у фактичних шлюбних відносинах із спадкодавцем, така особа, на відміну від вдівця/вдови, не має права на обов'язкову частку у спадщині незалежно від змісту заповіту, оскільки законодавець зробив імперативну прив'язку такого порядку спадкування до умови перебування непрацездатного спадкоємця в офіційно зареєстрованому шлюбі із померлим [8].

Аналогічна ситуація складається у випадку спадкування за законом за відсутності заповіту, оскільки особа, яка проживала зі спадкодавцем однією сім'єю, віднесена аж до четвертої черги спадкоємців, до того ж, законом встановлено п'ятирічний період спільного проживання як умова набуття права на спадщину. Складність доведення як самого факту спільного проживання, так і його тривалості, а також наявності у спадкодавця родичів попередніх черг у більшості випадків взагалі усувають осіб, що перебували зі спадкодавцем у фактичному шлюбі, від можливості успадкувати таке майно. В офіційно зареєстрованому шлюбі ситуація є діаметрально протилежною, оскільки другий із подружжя включений законом до першої черги спадкоємців поряд із батьками та дітьми, а це означає, що такий вдівець чи вдова гарантовано отримує свою частку у спадщині.

Таким чином, в Україні відсутня достатня регламентація інституту фактичних шлюбних відносин на рівні законодавства: в окремих аспектах, зокрема регулюванні майнових, особистих немайнових прав, аліментних зобов'язань тощо, регулювання фактичних шлюбних відносин законодавцем прирівняно до правового режиму, що застосовується до зареєстрованих шлюбних відносин, втім, наприклад, у спадковому праві обсяг прав законної дружини/чоловіка-спадкоємця суттєво відрізняється від обсягу прав особи, що перебувала у фактичних шлюбних відносинах зі спадкодавцем. Крім того, у зв'язку з відсутніс-

тю в судовій практиці єдності підходів у вирішенні спорів, що виникають у фактичних шлюбних відносинах, вибір такої форми подружнього співжиття несе в собі чималі ризики для фактичного подружжя. Відтак, викладене вище доводить, що правове регулювання інституту фактичних шлюбних відносин потребує суттєвого вдосконалення. Нинішній стан нормативно-правової бази в Україні слугує стимулюючим чинником до укладення подружжям шлюбу у визначеному законодавством порядку і, таким чином, запобігає нівелюванню інституту шлюбу в традиційному його розумінні.

Література

1. Андреева Н.С. Поняття та ознаки фактичних шлюбних відносин / Н.С. Андреева // Європейські перспективи. – 2014. – № 3. – С. 177–181. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : file:///C:/Users/User/Downloads/evpe_2014_3_31%20(2).pdf.
2. Андреева Н.С., Красицька Л.В. Правовий режим майна жінки та чоловіка, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах / Н.С. Андреева, Л.В. Красицька // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ. – 2014. – № 6. – Том 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/816/834.
3. Кармаза О.О. Сімейні відносини з іноземним елементом / О.О. Кармаза // Сімейний кодекс України: Наук.-практ. коментар / за заг. ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С., 2008. – 1248 с.
4. Кармаза О.О. Забезпечення права на житло одного із подружжя в період встановлення для них режиму окремого проживання: теорія, практика та регламентація даних питань законом і договором / О.О. Кармаза // Митна справа. – 2012. – № 5. – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 204–209.
5. Петrenchенко С.А. Державна реєстрація шлюбу та фактичні шлюбні відносини в Україні: порівняльно-правовий аспект / С.А. Петrenchенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – №5. – Т.1. – С. 222–225.
6. Пилипенко Ю.О. Процесуальні особливості розгляду судами справ про встановлення фактичних шлюбних відносин / Ю.О. Пилипенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція. – 2015. – №13. – Т.2. – С. 43–45.
7. Ромовська З. Цивільний та Сімейний кодекс України – честь Львівської правничої школи / З. Ромовська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – №39. – С. 9–27.
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.

Анотація

Бойків І. М. Шлюб та фактичні шлюбні відносини в Україні: порівняльно-правовий аспект. – Стаття.

У статті в порівняльно-правовому аспекті розглянуто визначення понять, основні ознаки, спільні та відмінні риси інституту шлюбу та фактичних шлюбних відносин, висвітлено головні проблеми законодавчого регулювання фактичного шлюбу в Україні.

Ключові слова: шлюб, фактичні шлюбні відносини, подружжя, майнові права, особисті немайнові права, спадкування.

Аннотация

Бойкив И. М. Брак и фактические брачные отношения в Украине: сравнительно-правовой аспект. – Статья.

В статье в сравнительно-правовом аспекте рассмотрены определения понятий, основные признаки, общие и отличительные черты института брака и фактических брачных отношений, освещены главные проблемы законодательного регулирования фактического брака в Украине.

Ключевые слова: брак, фактические брачные отношения, супруги, имущественные права, личные неимущественные права, наследование.

Summary

Boikiv I. M. Marriage and actual marital relations in Ukraine: the comparative legal aspect. – Article.

The article discusses in terms of comparative legal aspect definitions, main characteristics, common and distinctive features of the institute of marriage and actual marital relations, describes the main problems of legislative regulation of actual marital relations in Ukraine.

Key words: marriage, actual marital relations, spouses, property rights, personal non-property rights, inheritance.